

REDACTIONEEL

Van de redactie

De redactie van het tijdschrift *Sociologie*, dat in 2005 ontstaan is uit een fusie van de tijdschriften (*Amsterdams*) *Sociologisch Tijdschrift* en de *Sociologische Gids*, heeft op grond van de bevindingen van de commissie-Baud, gerapporteerd in *Draaien om de werkelijkheid: Rapport over het antropologisch werk van prof. em. M.M.G. Bax* (2013) besloten de artikelen die Bax publiceerde in beide tijdschriften over de casussen Neerdonk en Medjugorje terug te trekken.

Over de casus 'Neerdonk' en het onderzoek in Brabant (1974-1989) van Bax oordeelt de commissie onder meer 'dat het onverantwoord en wetenschappelijk niet aanvaardbaar is om informatie van één sleutelinformant, die expliciet personen, plaatsen en gebeurtenissen heeft veranderd [...] als "waarheid" te presenteren' (Baud 2013: 19). Volgens de commissie 'kan zijn werkwijze als misleidend en wetenschappelijk wangedrag worden bestempeld. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat Bax (grote delen van) het in zijn oratie opgetekende verhaal zelf samengesteld heeft' (ibid.: 20). Voorts constateert de commissie 'dat de empirische onderbouwing van het onderzoek van Bax in Brabant in het algemeen zowel misleidend, slordig als ethisch discutabel is' (ibid.).

Ten aanzien van de casus Medjugorje stelt de commissie 'grote vraagtekens bij de aard en de verantwoording van het veldwerk van Bax. Zij begrijpt de frustratie van lokale wetenschappers die zich beklagen dat zijn werk niet te controleren valt. Het is hierbij opvallend dat de commissie geen collega's of promovendi van Bax heeft gevonden die meer wisten te vertellen over het veldwerk of met wie Bax in het veld is geweest' (Baud 2013: 26). Met betrekking tot de 'kleine oorlog' in Medjugorje constateert de commissie dat Bax nu zelf erkent dat 'de getallen die hij noemde onjuist zijn' (ibid.: 27). Verder constateert de commissie dat 'De Boer en Jolić niet alleen een aantal andere aantoonbare onjuistheden [hebben] aangewezen in het relaas van Bax, maar ook onwaarschijnlijke interpretaties. Net als in zijn Brabants werk worden deze interpretaties door Bax met grote stelligheid als feiten gepresenteerd, terwijl in de gesprekken die de commissie met hem had, veelvuldig bleek dat het om assumpties of moeilijk te bewijzen interpretaties ging' (ibid.). Er is volgens de commissie sprake van 'slordige of misleidende methodes of interpretaties' (ibid.).

Alhoewel de commissie aangeeft 'onvoldoende bewijs' te hebben gevonden 'om deze in veel opzichten laakbare handelswijze te kunnen kwalificeren als wetenschapsfraude' (Baud 2013: 41) is het oordeel van de commissie over de casussen Neerdonk en Medjugorje voldoende reden voor de redactie van *Sociologie* om de negen respectievelijk twee artikelen die zijn verschenen in het (*Amsterdams*) *Sociologisch Tijdschrift* en de *Sociologische Gids* over de betreffende casussen terug te trekken. Het gaat om de volgende artikelen:

1984	'Officieel geloof' en 'volks geloof' in Noord-Brabant; veranderingen in opvattingen en gedragingen als uitdrukking van rivaliserende clericale regimes	<i>Sociologisch Tijdschrift</i> , 10: 621-647.
1985	Opstand op de Lindenburg; monastieke machtsverhoudingen in een ontwikkelingsperspectief	<i>Sociologische Gids</i> , 32(3): 178-195.
1987	Maria-verschijningen in Medjugorje: rivaliserende religieuze regimes en staatsvorming	<i>Sociologisch Tijdschrift</i> , 14(2): 195-223.
1989	De zieners van Medjugorje: professionalisering en beheersingsproblemen in een Joegoslavisch bedevaartscentrum	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 16(1): 3-19.
1990	Vrouwengekte in Medjugorje: duivelsterreur en pelgrimsdwang in een Joegoslavisch bedevaartsoord	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 17(1): 29-46.
1990	Religieus cliëntelisme in een Joegoslavische boerengemeenschap	<i>Sociologische Gids</i> , 37(2).
1991	De heiligen van Gomila: geloof en geweld in een Joegoslavische boerensamenleving	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 17(4): 111-138.
1992	Hoe de berg heilig werd: de politiek van sacralisering in een Joegoslavische gemeenschap	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 18(4): 3-23.
1993	Medjugorjes kleine oorlog: barbarisering in een Bosnische bedevaartplaats	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 20(1): 3-26.
1996	De doden van Surmanci: de lokale bronnen van 'de oorlog' in Bosnië-Herzegovina	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 23(2): 316-330.
1998	Maria en de mijnenwerpers van Medjugorje: de dynamiek van etnische zuivering in ruraal Bosnië-Herzegovina	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 25(3): 371-394.

De zieners van Medjugorje

Professionalisering en beheersingsproblemen in een Joegoslavisch bedevaartcentrum*

'Once an apparition has been endorsed the seer becomes, in a certain sense, a hindrance to the Church' (Christian 1973, p. 108).

Inleiding

Het is algemeen bekend dat zieners van belang zijn voor de totstandkoming van bedevaartcentra en de ermee verbonden devotionele bewegingen in de Christelijke wereld. In veel gevallen fungeert de ziener als de spreekbuis van een bovennatuurlijke opdrachtgever, die hem in een visioen instrueert op een bepaalde plaats een heiligdom te (doen) vestigen, waar God of een Heilige op een bijzondere manier vereerd wil worden. In andere gevallen is zijn bemoeienis minder direct: min of meer spontaan ontstaat er een devotiecentrum op de plaats waar de ziener gewoon was (of is) zijn visioenen en hemelse boodschappen te ontvangen.

Over de rol van zieners en hun lotgevallen na het tot stand komen van een bedevaartplaats is veel minder bekend. Dat heeft vermoedelijk mede te maken met de rooms-katholieke kerk en haar gezagsdragers. Doorgaans hebben die wel belang bij coöptatie van de beweging, maar pogen ze de zieners weg te werken, omdat zij worden beschouwd als een potentiële bedreiging voor de rooms-katholieke leer en de kerkelijke gezagsverhoudingen.¹

Het bedevaartcentrum Medjugorje in de Joegoslavische deelstaat Bosnië-Herzegovina biedt een unieke gelegenheid voor een nadere verkenning van dit nog weinig bestudeerde facet van devotionele bewegingen. Naar wordt beweerd, is Maria daar sinds medio 1981 vrijwel ononderbroken dagelijks verschenen aan enkele jeugdige inwoners. Tot vandaag (1988) spelen zieners een rol van gewicht in de

devotionele beweging en het bedevaartcentrum Medjugorje dat reeds een kleine tien miljoen pelgrims uit binnen- en buitenland heeft aangetrokken. In die afgelopen zeven jaar heeft zich een professionaliseringsproces voltrokken onder een aantal zieners. De kinderen van weleer, die zeiden stemmen te horen en visioenen te zien, veranderden in quasi-professionele makelaars in religieuze goederen en diensten, met een eigen clientèle van gelovige leken. Als gevolg van dat langdurige optreden van de zieners worden de priesters die de parochie Medjugorje bedienen voortdurend geconfronteerd met beheersingsproblemen. Deze zijn van tweeërlei soort. Ten eerste problemen van verzelfstandiging: de priesters zijn beducht dat de zieners min of meer zelfstandig gaan opereren en daardoor een bedreiging vormen voor hun positie als geestelijke leidlieden van de parochie en de devotionele beweging. Ten tweede moeten de priesters uitspraken en andere gedragingen van de zieners voorkomen, die compromitterend, bezwarend of belastend voor hen kunnen zijn of de devotie in diskrediet brengen.

De volgende pagina's geven een beschrijving van dat professionaliseringsproces; van de eruit voortvloeiende beheersingsproblemen voor de priesters in Medjugorje; en van de manieren waarop deze geestelijken die problemen pogen op te lossen. De religieus-politieke context van de eerste verschijningen heb ik eerder in dit tijdschrift beschreven en geanalyseerd.² Hier gaat het vooral om een systematische analyse van één casus op lokaal niveau. Wellicht biedt hij echter ook attenderingspunten voor verder onderzoek van soortgelijke verschijnselen in heden en verleden binnen Europa en daarbuiten.

Van jeugdige zieners tot voltijdse religieuze ondernemers

Toen Maria, naar verluidt, voor de eerste maal in juni 1981 aan vijf schoolgaande tieners (vier meisjes en een jongen) en een jongetje van negen op de heuvel Crnica van de berg Podbrdo verscheen, wisten dezen volgens hun zeggen in de verste verte niet wat ze ervan moesten denken. Omdat ze zojuist nog in de kerk bij pater Vjekoslav godsdienstles hadden gevolgd, gingen ze allereerst bij hem te rade. De priester toonde zich verheugd. Hij herinnerde de kinderen aan de bijzondere tijden die voor de parochie waren voorspeld en hij spoorde hen aan de volgende avond weer naar de plek te gaan om Maria te vragen wat zij verlangde. In aanwezigheid van een groepje

buren, vrienden en familieleden deelde de Vrouwe - die alleen door de kinderen werd gezien en gehoord - mede dat ze hier telkens zou terugkomen om er te bidden voor de vrede. De kinderen moesten de mensen opwekken om ook te komen bidden. De avonden daarna groeide de stroom gelovigen en nieuwsgierigen gestaag. De kinderen baden de gebeden die de *Gospa* (Vrouwe) hen naar hun zeggen voorbad, de anderen volgden; sommigen vroegen Maria via de nieuwbakken zieners om hulp of een gunst.

Aan deze spontane devotie kwam na enkele dagen een abrupt einde, doordat de politie van een naburige grotere plaats de bijeenkomsten verbood en de berg afsloot. Maar Maria liet volgens een van de zieners weten dat zij voortaan in de kerk aan de kinderen zou verschijnen. Daarmee ving een periode aan van dagelijkse verschijningen in de context van de liturgische cultus. Op een vaste tijd en onder het toeziende oog van de Franciscaanse zieleherders deelden de zieners de gemeenschap mede wat de Vrouwe hen opdroeg. Haar boodschappen, die door de priesters werden uitgelegd, hadden meestentijds betrekking op de kerkelijke leefregels. De gelovigen werden onder meer aangespoord tot geregeld en frequent bidden, vasten, biechten en te communie gaan.

Misschien zouden de activiteiten van de zieners zich beperkt hebben tot dit dagelijkse doorgeven van Mariale boodschappen, wanneer de devotie kerkelijk een puur intra-murale aangelegenheid was gebleven, onder de supervisie van de paters. Maar zoals waarschijnlijk met vrijwel alle devoties het geval is, kreeg ook deze spoedig een ruime bekendheid. Meer of minder spontaan verspreidde het nieuws zich over steeds grotere gebieden van Joegoslavië en ver daarbuiten. Het gevolg was een snel wassende stroom pelgrims, die, ieder met zijn of haar individuele noden of behoeften, rechtstreeks bij de zieners om hun specifieke voorbede aanklopten. De jongelui werden vrijwel dag en nacht overstromd door hulpzoekende pelgrims, terwijl ook steeds meer parochianen hun directe hulp kwamen inroepen. Hierdoor breidden hun taken zich spoedig uit. Naast het weergeven van Maria's boodschappen tijdens de avondmis in de kerk, hielden de zieners zich vrijwel dagelijks bezig met bidden, handopleggen en doorgeven van bijzondere boodschappen van de *Gospa* aan wie daarom gevraagd hadden. Voorts moesten ze veel tijd besteden aan het 'zegenen' van kruisen, rozenkransen en water uit de bron bij de kerk, alsmede aarde en stenen van de verschijningsberg. Want steeds meer pelgrims wilden via deze voorwerpen deel hebben aan de

'hemelse krachten' die in hun voorstelling via de zieners naar de aarde stroomden. Binnen de kortste keren hadden de jongelui bijna een dagtaak aan die religieuze bezigheden en raakten hun onderwijsverplichtingen in het gedrang.

Niet alle zieners bleken duurzaam bestand tegen de veelsoortige druk die op hen werd uitgeoefend. Het is bekend dat bij twee van hen de verschijningen ophielden na respectievelijk één en ruim anderhalf jaar.³ Een derde verhuisde naar Sarajevo en bleef daardoor niet langer actief betrokken bij de devotie.

Pogingen van Franciscaanse zijde om de steeds wassende stroom van hulpzoekende pelgrims 'om te leiden' naar de kerk - waar intussen het aantal dagelijkse eucharistievieringen was uitgebreid tot zes - hadden niet de gewenste uitwerking.⁴ De pelgrims bleven de jonge zieners evenzeer elders opzoeken. Geleidelijk aan verplaatste het zwaartepunt van hun activiteiten zich steeds meer van de kerk en de directe omgeving naar de verschijningsberg (die inmiddels weer door de overheid was vrijgegeven) en vooral naar hun ouderlijke woning.

Sinds medio 1983 hebben de resterende drie zieners zich dusdanig ontwikkeld, dat zij nog slechts om beurten aanwezig zijn tijdens de avondmis in de kerk. Hun dagelijkse bezigheden voltrekken zich vrijwel steeds volgens een vast programma. De volgende schets vormt daarvan een beknopte illustratie. Het betreft een dag uit het leven van Mirjana, de oudste (25 jaar in 1988) en ook de meest populaire van de zieners. Mirjana heeft in 1983 een opleiding voor kapster afgebroken en wijdt zich, evenals haar collega-zieners Mirka en Janko, sindsdien geheel aan haar religieuze taken.

Een dag met een van Maria's vertrouwelingen⁵

Omstreeks acht uur in de morgen staat de poort van de opvallend gerenoveerde boerderij van Mirjana's ouders open voor de pelgrims. Eerder is één van de kapelaans de wijwaterbak in een nis van het portaal komen vullen. Mirjana's moeder, een zus en enkele leden van de plaatselijke gebedsgroep *Emanvel* wijzen de gelovigen (en nieuwsgierigen) de weg naar een ruim vertrek dat geheel is verbouwd. De ruimte is vrijwel leeg; alleen voorin, tegen een witte muur, staat een grote tafel met een wit kleed erover en daarop een beeld van de *Gospa* met enkele brandende kaarsen. Op de grond, voor de tafel, ligt een kleedje om op te knielen. Bij het binnenkomen hebben veel mensen voorwerpen (rozenkransen, kruisen, linten, beeldjes, water-

flesjes, stenen en zakjes aarde) op de tafel gelegd. Die zullen gezegend worden tijdens de verschijning van Maria. Anderen houden soortgelijke voorwerpen bij zich; zij wachten tot Mirjana haar 'omvang' maakt en 'de kracht' op hun beeldje, flesje of steen overdraagt.

Als het zaaltje vol raakt (het kan ruim zestig mensen bevatten) komt Mirjana binnen. Een golf van emotie gaat door het vertrek. Velen pogen haar aan te raken. Men komt oog in oog met 'de gezegende', die steeds weer wordt beroerd door de hemelse krachten. Mirjana knikt vriendelijk en zegt in het Kroatisch, Italiaans, Duits en Engels: 'Geloofd zij Jezus Christus'. De pelgrims antwoorden met 'In eeuwigheid, amen'. Ze stelt zich voor de tafel op en vertelt kort hoe haar leven is veranderd sinds de eerste verschijningen en ze roept iedereen op tot bidden, vasten, boetedoen, biechten bij de priesters in de kerk en te communie gaan. Haar woorden worden telkens vertaald door enkele leden van de gebedsgroep, die zich opzij in de zaal hebben opgesteld. Dan vraagt de zieneres de zieken en allen met een 'bijzondere intentie' naar voren te komen, te knielen en elkaar de hand te geven en met haar mee te bidden. Vervolgens knielt zijzelf op het kleedje en begint het Onze Vader te bidden. Na enkele zinnen stopt ze. Haar gezicht begint te stralen en met een heldere blik kijkt ze schuin omhoog, naar de witte muur achter de tafel. Volgens haar zeggen openbaart Maria zich aan haar altijd op diezelfde plaats. Het is ondertussen doodstil geworden, want ook de pelgrims hebben hun gebed gestaakt. Verwachtingsvol kijken ze naar de zieneres. Ongeveer drie minuten blijft die als in trance omhoog kijken; dan sluiten haar ogen zich en vervolgt ze haar gebed. Alle aanwezigen vallen weer in en samen beëindigen ze hun bidden. Hierna komt de zieneres overeind. Ze legt haar handen eerst op de voorwerpen op de tafel en daarna op een van de voorste personen om de 'bijzondere genade' van de Vrouwe door te geven. Ze vertelt dat de *Gospa* hun beden heeft gehoord en wat de boodschap van de Moeder Gods ditmaal is.⁶ Dan verplaatst ze zich langzaam door het zaaltje om de opgestoken voorwerpen te zegenen en haar handen te leggen op de eerbiedig gebogen hoofden. Dat neemt veel tijd in beslag, maar de zieneres toont geen haast; ze straalt blijmoedigheid uit. Zingend verlaat ze tot slot de ruimte. Bij de poort groet zij iedereen nog eens persoonlijk ten afscheid en kan de onderzoeker constateren dat ze enkele malen een 'bijzondere blijk van dank' in ontvangst neemt.⁷

Het loopt tegen tien. Buiten staat een volgende groep te wach-

ten. Ditmaal zijn er ook enkele invalide en zieke personen bij. Ze worden begeleid door religieuzen die ondertussen wat praten met enkele leden van de gebedsgroep, die ze blijken te kennen van een eerdere reis.⁸

Omstreeks twaalf uur, als de tweede bijeenkomst is afgelopen, trekken Mirjana en haar helpers zich terug om enige tijd te rusten. Spoedig echter worden ze gestoord door enkele aanhoudende pelgrims. Ze zijn juist van de berg teruggekeerd en zouden nog zo graag de zegen ontvangen over de meegenomen stenen en zakjes met aarde.

In de namiddag, als in de zomer de ergste warmte voorbij is, volgt nog een soortgelijke bijeenkomst op de verschijningsberg. Omdat daar meer ruimte is en het aantal zieke en gehandicapte bedevaartgangers groter, neemt het handen opleggen een nog belangrijker plaats in. De bijeenkomsten op die plaats lijken ook wat meer geïmproviseerd. Niet zelden lopen ze uit, waardoor het bijwonen van de avondmis om zeven uur in de kerk voor de zieners in het gedrang dreigt te komen.

Deze avond is het niet Mirjana's beurt om in de kerk te zijn. Ze kan zich daarom betrekkelijk ongestoord (familieleden houden aankloppende pelgrims af) samen met een lid van de gebedsgroep wijden aan het beantwoorden van brieven, het retourneren van gezegende bidprentjes, etcetera. Want talrijke verzoeken bereiken haar ook schriftelijk en menige pelgrim blijft, eenmaal weer thuis, met haar corresponderen.

Tegen half negen arriveren ongeveer vijftien dorpsgenoten bij de woning van Mirjana. Het blijken leden van de gebedsgroep *Emanvel*, die eenmaal per week een besloten bijeenkomst houdt bij een van de zieners aan huis.⁹ Deze avond gebruiken ze, zoals gewoonlijk naar hun zegen, samen een maaltijd van brood, wat soep en water. Na deze vorm van onthouding bidden ze langdurig; daarna verschijnt de *Gospa* aan een van de zieners. De Vrouwe geeft aanwijzingen voor de groep als geheel en voor ieder lid afzonderlijk, welke vervolgens worden besproken.

Het is elf uur geweest als de leden van *Emanvel* vertrekken. De vrouwelijke ziener trekt zich terug voor gebed en nachtrust, om de volgende morgen weer nieuwe groepen pelgrims te ontvangen.

Franciscaanse beheersingsproblemen en visionaire confrontaties

Maria's boodschappen vormen een machtig wapen waarmee men met de grootst mogelijke voorzichtigheid dient om te gaan. De Franciscanen lijken dit van meet af aan te hebben onderkend. Want sinds de eerste verschijningen hebben zij niets nagelaten om de zieners optimaal te begeleiden en hun hemelse boodschappen te doen sporen met de leer en de traditie van de Kerk. Maar even spoedig moesten de zieleherders van Medjugorje ervaren dat het bovenaardse zich niet steeds laat voegen naar de regels en vormen van een aardse kerk. Spanningen, conflicten en confrontaties - hoe verhuld doorgaans ook - tussen zieners en geestelijke leiders waren een regelmatig weerkerend gevolg.

De plaats van het heil: kerk versus berg en woning

De parochiële leidlieden van Medjugorje volgden de snelle groei van de bijeenkomsten op de verschijningsberg en in de woningen van de zieners met gemengde gevoelens. Volgens een van hen was dit niet uit broodnijd - hoewel zeer veel pelgrims de berg prefereerden boven de kerk - maar uit bezorgdheid. Zij waren beducht voor de overheid.¹⁰ Nog meer echter vreesden ze de kritiek van de bisschop. Die bleef niet lang uit. In de zomer van 1982 verscheen er een herderlijk schrijven (onderdeel van een ware pamflettenoorlog) waarin de prelaat van Mostar de priesters en gelovigen waarschuwde voor de 'geloofsverwording' in Medjugorje.¹¹ Zijn kritiek kwam erop neer dat zich daar een cultus ontwikkelde die strijdig was met de kerkelijke leer en een bedreiging vormde voor de eucharistische vieringen in de kerk. Het is mogelijk dat dit wapen doel trof; en waarschijnlijk mede onder druk vanuit Rome hebben de paters gepoogd de zieners weer geheel op de kerk te richten. In elk geval bleven de bijeenkomsten op de berg enige tijd achterwege. In het najaar van 1982 evenwel, werden de zieners weer geregeld op die plaats gezien in aanwezigheid van een snel groeiende menigte pelgrims. De spanningen tussen zieners en priesters, die tot dan toe latent waren geweest, werden hierdoor vergroot, maar ze kwamen pas in het voorjaar van 1983 naar buiten.

Op een morgen - men zegt in mei - moet er enige deining onder de zieners en hun intimi zijn ontstaan.¹² Aan de rij Mariale boodschappen van de afgelopen dagen, die in vele talen aangeplakt hingen op

het bord naast de kerk, was er sinds de vorige avond een toegevoegd die opmerkelijk anders van toon en inhoud was.

Lieve kinderen, ik nodig jullie uit tot volkomen ommekeer tot God en Zijn sacramenten. Ik verlang dat jullie altijd en dan met steeds meer mensen hier met mij en mijn zoon in Gods huis zullen zijn. Hier ben ik altijd aanwezig en hier worden bijzondere genaden gegeven. Ik verlang dat jullie en alle mensen altijd hier de sacramenten zullen ontvangen, want die genadegaven zijn het belangrijkste. Bidt hier zonder ophouden tot het allerheiligst sacrament van het altaar.

Bij het lezen van die woorden moeten de zieners verbijsterd zijn geraakt. Op indringende manier liet Maria weten dat het heil alleen in de kerk en via de sacramenten (het exclusieve domein van de priesters) was te verkrijgen. Geen van hen was zich ervan bewust deze radicale boodschap te hebben ontvangen. Navraag bij de aanwezige geestelijken bracht hen ook niet verder.

Het is de onderzoeker niet bekend of het op de pastorie tot harde confrontaties is gekomen, maar dat de zieners overtuigd waren van hun eigen taak in het heilsplan bleek zonneklaar in de dagen die volgden. Bijna twee weken lang verkondigden zij Maria's boodschappen in hun woonhuizen, terwijl ze 's avonds een gezamenlijke bijeenkomst hielden op de berg; in de kerk bleef hun plaats leeg. Nadrukkelijk deelden zij telkens mede wat de Moeder Gods hen had toevertrouwd: 'Waar jullie verblijven, ben ik altijd aanwezig. Daar zal bijzondere genade worden gevonden'.¹³

Na enige tijd moet de rust (die voor de pelgrims vermoedelijk nooit verstoord is geweest) zijn weergekeerd. Want de zieners hebben - zij het sindsdien om beurten - hun plaats in de avondmis weer ingenomen.¹⁴ Maar de bijeenkomsten op de berg en in hun woningen gingen ondertussen onverminderd voort. Spoedig doemden echter nieuwe moeilijkheden op.

Een gebedsgroep in Medjugorje

Het bericht gaat dat het tegen Pinksteren van 1984 liep toen een van de zieners aan de paters Ksaver, Krsto en Slobodan liet weten dat de *Gospa* nu ook in de parochie Medjugorje een gebedsgroep verlangde.¹⁵ Naar verluidt, toonden de Franciscanen zich verbaasd. Ze vroegen zich af of de boodschap wel juist was begrepen. Voorts meenden zij dat Maria zo'n belangrijk besluit toch ook aan de andere zieners

zou kenbaar maken. Enige tijd later gebeurde dat naar het schijnt ook inderdaad. Men beweert dat de Vrouwe zelfs heel concreet aangaf dat de groep de naam *Emanvel* zou dragen. De priesters bleven echter hun bedenkingen houden. Naar hun oordeel waren elders in het bisdom zulke groepen zeker nodig. Maar in Medjugorje, zo dicht bij de bron, kon iedereen Maria's boodschappen toch direct vernemen.¹⁶ Kortom, de geestelijken besloten de aanwijzingen van de Vrouwe 'anders uit te leggen'.

De zieners werden geenszins ontmoedigd door deze min of meer formele clericale distantiëring. Ze leken ervan overtuigd te zijn dat ze elke opdracht van de *Gospa* moesten uitvoeren - ook deze. Kort daarop werd *Emanvel* opgericht. De leden - aanvankelijk beperkt tot familie en vrienden van de zieners - kregen een duidelijke opdracht. Ze dienden elkaar onderling te helpen, de zieners te ondersteunen en te stimuleren bij het bekendmaken en verder uitdragen van de boodschappen, en een 'hulppost' te zijn voor de behoeftigen onder de parochianen.

Emanvel bleek duidelijk levensvatbaar; haar ledental groeide gestaag en haar activiteiten onder de parochianen breidden zich uit - een ontwikkeling die nauwlettend werd gevolgd door de Franciscanen.

De zieners van de tweede generatie

De bezorgdheid van de Franciscanen was niet geheel ongegrond, want *Emanvel* vormde weldra een bron van geregeld weerkerende twist en spanning in de parochie. Kwade tongen beweren dat de leden regelmatig profiteerden van de verschijningen. Zij zouden aantrekkelijke baantjes als 'visionaire medewerkers' hebben gekregen en zich samen met de zieners verrijken aan de pelgrims. Ook zouden ze lucratieve connecties in het buitenland hebben verworven: pelgrims die de devotie geregeld van donaties voorzien.¹⁷ Milder gestemde dorpelingen beamen dit weliswaar, maar voegen er meteen aan toe dat die leden daardoor al veel goeds hebben kunnen doen voor menige parochiaan.¹⁸

In hun zoeken naar herstel van orde en eenheid in de parochie kregen de Franciscanen hulp uit een ook voor hen geheel onverwachte hoek. Op 19 maart 1985 (het feest van de Heilige Jozef) manifesteerden zich onder de leden van *Emanvel* twee nieuwe zienertjes, Branka (12 jaar) en Jelica (13 jaar). Deze 'zieners van de tweede

generatie', zoals ze algemeen in kringen van geestelijken worden aangeduid, hadden boodschappen en instructies van de Vrouwe ontvangen, die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten. Pater Vjekoslav vertelt er het volgende over.

Branka kwam naar mij toe om te vertellen dat de Moeder Gods wilde dat ik bij de verschijning, die zij thuis zou hebben, aanwezig zou zijn. Jelica zou er ook zijn. 's Middags ben ik erheen gegaan en na het gebed was ik bij de verschijning aanwezig. Daarna zei Branka mij dat de Moeder Gods een nieuwe gebedsgroep wilde, die Zijzelf zou leiden en die daarom Haar naam zou dragen. Het was de uitdrukkelijke wens van de Vrouwe dat daar ook een priester bij zou zijn. In het bijzonder had de *Gospa* aanbevolen jongeren op te nemen. Elk lid moest wekelijks een nieuw lid aandragen. Allen moesten, wanneer dat maar mogelijk was, de heilige mis meevieren.

De twee groepjes zieners vergelijkend, constateert pater Vjekoslav: 'Branka en Jelica hebben een duidelijk complementair charisma ontvangen en ik beweer dat wij priesters dichterbij hen staan. Zij betekenen voor ons meer hoop dan de andere zieners'.¹⁹

Op 24 juni 1985 (precies vier jaar na de eerste verschijningen in Medjugorje) werd de nieuwe gebedsgroep, *Marija* geheten, in de kerk ingezegend. De groep bestond uit achttien leden (veertien voormalige leden van *Emanvel* en vier jonge nieuwelingen).²⁰ Voor het forum van de gelovigen beleden alle leden hun trouw aan *Marija*. Voorts beloofden zij plechtig: Gods sacramenten te eren; Zijn dienaren (de priesters, m.b.) te gehoorzamen; en hun medemensen belangeloos lief te hebben.

Er moet een zeer stimulerende werking van de gebedsgroep, de nieuwe zieners en hun priesterlijke leidslieden zijn uitgegaan, want na verloop van tijd waren vrijwel alle kinderen van de parochie lid van *Marija*.²¹ Als gevolg hiervan stagneerde niet alleen de aanvoer van 'jong bloed' bij *Emanvel*, maar maakte ook menig ouder familie-lid de 'overstap' naar de officiële parochiale gebedsgroep.

De nieuwe zieners en hun Franciscaans-geleide gebedsgroep vormden een geducht wapen tegen *Emanvel* en diens visionaire leiders. Bij monde van die nieuwe zieners heeft de *Gospa* hen keer op keer opgeroepen tot meer eensgezindheid, onderlinge liefde en gehoorzaamheid aan de priesters - oproepen die ruime verspreiding vonden bij de kerk en dankzij de leden van *Marija* ook elders onder de gelovigen.²²

Deze stelselmatige stigmatisering - kwade tongen spreken van een vernietigingscampagne - miste zijn uitwerking niet. De integriteit van *Emanvel* en de geloofwaardigheid van haar visionaire leiders raakten er danig door in het gedrang, wat weer tot gevolg had dat meer leden afhaakten.

Nieuw begin?

Tegen medio 1987 leek het er op dat de rust aan het religieuze front van Medjugorje was weergekeerd. *Marija* had haar positie in de parochie verder versterkt. De belangrijkste activiteiten van deze groep omvatten: de wekelijkse gebedsbijeenkomsten in de kerk, met de Mariale boodschappen van de nieuwe zieners; het verlenen van hulp aan behoeftige en oude parochianen; het onderhouden van de kerkelijke gebouwen en terreinen; en het met groen en bloemen aankleden van de dagelijkse kerkdiensten.²³ *Emanvel*, gestigmatiseerd, in ledental sterk teruggelopen en lokaal geïsoleerd geraakt, had zich niettemin weten te handhaven. Haar visionaire leiders behielden het 'monopolie' op de verschijningen voor de avondmis in de kerk, en de groep als geheel richtte zich voornamelijk op het ontvangen en begeleiden van pelgrims.

Spoedig in 1988 werd echter duidelijk dat die rust in Medjugorje maar zeer betrekkelijk zou zijn en dat de paters Franciscanen opnieuw problemen stonden te wachten. De pelgrims hadden intussen namelijk de zieners van de tweede generatie 'ontdekt' en ze deden in steeds grotere aantallen een beroep op hun 'zegen' en hun tussenkomst bij de Vrouwe. De jeugdige zieners, weinig bestand tegen zoveel morele druk, moesten steeds vaker hun familieleden en vrienden te hulp roepen om de vele problemen bij het hulpverlening het hoofd te bieden. De Franciscaanse zielzorgers van Medjugorje zien deze ontwikkeling met grote zorg aan. Ze zijn beducht voor een herhaling van *Emanvel*, of misschien nog erger. 'Temmen van het ontembare', aldus karakteriseerde een somber gestemde pater Krsto het begeleiden van deze devotie.

Conclusies

In de voorgaande pagina's werd een beschrijving gegeven van een professionaliseringsproces, dat zich voltrok aan een deel van de zie-

ners van Medjugorje en van de gevolgen daarvan voor de plaatselijke religieuze arena. Beheersingsproblemen voor de religieuze leiders van de parochie, spanningen, conflicten en factievorming waren het resultaat.

Die professionalisering bleek niet zozeer het gevolg van een bewust machtsstreven van de zieners; veeleer werd die hen 'opgelegd' door de pelgrims. Pelgrims zijn in de eerste plaats 'belijders' van een praktische religie, die oplossingen biedt voor fysieke en andere persoonlijke problemen. Daartoe richten zij zich op heilige plaatsen en vooral op personen in wie zich naar hun opvatting de hemelse kracht direct en tastbaar manifesteert (Christian 1973; Turner & Turner 1978). Door toedoen van de pelgrims ontwikkelde zich dus in Medjugorje een groepje alternatieve religieuze specialisten - met hun eigen cultus - die geregeld op gespannen voet verkeerden met de officiële parochieleiders.

Eenzelfde ontwikkeling deed zich nog eens voor, betrekkelijk kort na het aantreden van de zieners van de tweede generatie. In minder dan geen tijd werden ook deze zieners 'ontdekt' door de pelgrims en 'aangezet' tot een zelfstandige, beroepsmatige aanwending van hun bijzondere gaven - waarmee ze voor de plaatselijke geestelijkheid grotendeels hun betekenis als tactisch machtsmiddel verloren. Pelgrims maken het klaarblijkelijk de institutionele kerk vrijwel onmogelijk praktiserende zieners duurzaam en volledig in haar regime in te lijven.

Ook op het stuk van de rolontwikkeling van de zieners waren de pelgrims van groot belang. Door hun toedoen transformeerden de doorgevers van hemelse boodschappen weldra in tussenpersonen in een stelsel van tweezijdige communicatie, tussen mensen en de bovenwereld. Door het veelvuldige contact met het heilige accumuleerde zich in de ogen van de pelgrims ook hemelse kracht in de zieners zelf. Die kracht kon eenvoudig worden 'afgetapt' (via aanraking en handoplegging) of 'opgeslagen' (in kruisen, rozenkransen, water, aarde en stenen) om thuis geregeld te worden aangewend. Kortom, de zieners gingen steeds meer gelijkenis vertonen met *folk doctors*, die vroeger algemeen voorkwamen op het Europese platteland (Bouteiller 1966). De stroom pelgrims, die gestaag bleef groeien, noopte de zieners tot het aantrekken van helpers. Hierdoor werd weer een nieuw element toegevoegd aan hun rol. Ze werden lokale werkverschaffers: leiders van een staf van medewerkers aan een 'onderneming', waarvan de focus werd gevormd door een visionaire cultus.

Die cultus vertoonde een duidelijk analoge ontwikkeling. Gebed en boodschap, eertijds vrijwel de enige bestanddelen, raakten allengs meer overschaduwde door handelingen gericht op genezing en herstel. Een nóg verdere 'medicalisering' lijkt overigens weinig waarschijnlijk, evenmin als een volledige verzelfstandiging van de visionaire cultus. De staat zou de ontwikkeling van een alternatieve medische praktijk of de vestiging van een nieuwe religie in strijd met de wet verklaren en radikaal tegengaan. Maar wellicht belangrijker nog, zo'n ontwikkeling strookt niet met de 'tweezijdige' religieuze oriëntatie en binding van de meest betrokkenen, de pelgrims en de zieners. Immers, pelgrims maken niet alleen deel uit van een internationaal circuit van zieners en andere charismatici (waarin de 'bijzondere openbaringen' centraal staan), ze zijn ook 'produkt' van een geïnstitutioneerde en geformaliseerde kerkelijke cultuur. En de zieners van Medjugorje zijn niet alleen het resultaat van een pelgrimscultuur, ze maken evenzeer deel uit van de institutionele kerk. Consolidering van de bestaande verhoudingen en handhaving van het huidige hybride karakter van de cultus - een mengeling van quasismagische en kerkelijk liturgische elementen - liggen daarom het meeste voor de hand.

Dat een dergelijke figuratie van dubbele afhankelijkheden en oriëntaties noopt tot compromissen en ambivalent gedrag bleek ook duidelijk uit het optreden van de priesters jegens de zieners. Enerzijds stimuleerden ze de zieners om hun eigen positie in de religieuze arena op peil te houden (zie Bax 1987). Anderzijds dreigde die positie juist daardoor ondermijnd te worden en moesten ze corrigeren en afremmen. Dat zij daartoe een coalitie aangingen met de nieuwe zienertjes moet dan ook niet worden uitgelegd als bedrijfsblindheid, maar als het directe gevolg van de positie van dubbelbinding waarin ze verkeerden.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de Mariale boodschappen en aanwijzingen. Het bleek dat die hemelse berichten niet alleen een functie hebben voor de gelovigen, maar dat ze ook een functie zijn van de machtsverhoudingen in de religieuze arena van Medjugorje. Het afwisselend benadrukken van het kruis en de verschijningsberg enerzijds, en de kerk en de sacramenten anderzijds als verschillende wegen naar het heil reflecteert rivaliteit en een labiele machtsbalans tussen contesterende partijen. De boodschappen bleken ook te fungeren als machtsmiddelen, waarvan men zich kan bedienen om de opponent een bepaald bedrag op te leggen. De gedurig herhaalde

slotfrase 'Dank je dat jullie zijn gekomen' drukt niet alleen dankbaarheid uit, maar vormt ook een dwang voor de zieners om geregeld aanwezig te zijn in de kerk, het centrum van de opponent. Voor een beter begrip van de dynamiek van devotionele bewegingen lijkt een stelselmatige bestudering van hemelse boodschappen in termen van macht en afhankelijkheid van groot heuristisch belang. Verder onderzoek, vooral ook van zulke bewegingen in het verleden, waarvan niet zelden de boodschappen goed gedocumenteerd doch slechts theologisch geëxegeseerd zijn, kan dat uitwijzen.

Noten

* Dit artikel is gebaseerd op veldwerk dat met tussenpozen werd verricht in 1985, 1986 en 1988. De meeste namen in dit stuk zijn pseudoniemen. Ik dank mijn informanten in Bosnië-Herzegovina voor hun hulp en gastvrijheid. Voorts ben ik dank verschuldigd aan: Vlado Borg, Sheila Gogol, Petar Jelesanin, Ed Koster, Daan Meijers, Fred Spier, Kitty Verrips en haar mederedactieleden voor hun commentaar op een eerdere versie. Uiteraard dragen zij geen verantwoordelijkheid voor dit eindproduct. Ik wil hier nadrukkelijk vermelden dat ik geen enkele uitspraak doe over de waarheid of de echtheid van de verschijningen. Evenmin wil ik de oprechtheid van de ten tonele gevoerde personages ter discussie stellen. Problemen van deze orde vallen geheel buiten het bestek van het sociaal- wetenschappelijk onderzoek.

- 1 Vgl. Christian 1973. Deze auteur betoogt dat in veel gevallen - waaronder La Sallette, Lourdes, Pontmain, Fatima en Banneux - de kerk in haar opzet is geslaagd. De zieners werden 'aangemoedigd' in het klooster te treden, terwijl de devotie werd geschoeid op kerkelijke leest en geleid door kerkelijke gezagsdragers. In een aantal andere gevallen, aldus Christian, is het streven van de kerk minder succesvol gebleken of werden resultaten pas op termijn geboekt. De jonge zieners van Garabandal (Spanje) bijvoorbeeld bleven nog vier jaar hun zienersrol vervullen en Padre Pio en Mama Rosa, twee twintigste- eeuwse Italiaanse 'volksheiligen', vrijwel hun gehele leven lang. Over de oorzaken van deze verschillende ontwikkelingen alsmede de gevolgen van een langdurige mobilisatie is Christian helaas weinig expliciet. Er zijn aanwijzingen die de veronderstelling steunen dat machtsverhoudingen binnen de plaatselijke en regionale religieuze arena's van cruciale betekenis zijn in dit verband. Ook lijken zieners een aanzienlijk eigen machts-potentieel te kunnen ontwikkelen. (Vgl. Beevers 1953; Bloys 1970; Boniface 1966; Estrade 1899; Gabriel 1968; Gonzales 1967; Guilhot 1973; Laurentin 1973; Laurentin & Durand 1970.)
- 2 Voor uitvoeriger informatie hierover zie Bax 1987.

- 3 Een van hen is getrouwd en runt samen met haar man een etablissementje vlakbij de kerk. De klandizie is er opmerkelijk groter dan bij de collega's links en rechts. Want zoals overal elders in dit genadeoord, werkt ook hier de mond-tot-mond reclame onder de pelgrims goed en snel.
- 4 Sinds jaar en dag beginnen de kerkdiensten om 9 uur in de morgen met een Kroatische mis. Daarna volgen missen in het Duits, Engels, Italiaans en nog eens Engels. De avondmis, tot slot, wordt gelezen in het Kroatisch en zin voor zin vertaald in alle hiervoor genoemde talen.
- 5 De volgende gegevens werden via gesprekken, participatie en observatie vergaard in 1986. Tijdens onderzoek in 1988 bleek deze schets nog steeds actueel; het zegeningsritueel op de berg en in de woningen van de zieners was verhoudingsgewijs nog uitgebreider geworden.
- 6 De boodschap van die dag bevatte een opdracht die de Vrouwe al eerder had gegeven: 'Lieve kinderen, ik vraag jullie en alle mensen ook vandaag om meer religieuze voorwerpen in jullie huizen te plaatsen. Draag ook heilige en gezegende voorwerpen bij jullie, als schild tegen de aanvallen van Satan'.
- 7 Het betrof geld van buitenlanders. Mensen in het dorp zeggen dat dit dagelijks gebeurt - een bewering die ik niet kan bevestigen of ontkennen.
- 8 Religieuzen (zusters, broeders en paters) spelen een belangrijke rol bij het mobiliseren en begeleiden van pelgrims. Niet zelden ook zijn zij de stichters van Medjugorje-kringen, die zich richten op het bevorderen van de devotie en het organiseren van bedevaarten naar Joegoslavië. De paters onder hen zijn veelal betrokken bij het celebreren van de talrijke missen in de kerk van het genadeoord.
- 9 Deze bijeenkomsten zijn alleen voor leden; er komen ook geen priesters. De reden van hun afwezigheid komt in een volgende paragraaf aan de orde.
- 10 Openbare religieuze bijeenkomsten mogen in Joegoslavië alleen worden gehouden op door de staat daartoe aangewezen plaatsen. Volgens informanten laat de overheid tegen betaling de bijeenkomsten op de berg oogluikend toe. Ik heb dit niet kunnen verifiëren.
- 11 Meer over die pamflettenoorlog in Bax (te verschijnen in 1989).
- 12 De volgende gegevens ontleen ik aan gesprekken met een van mijn sleutel-informanten, die een nauwe verwant van een van de zieners is.
- 13 In die dagen circuleerde er nog een andere boodschap, die aan duidelijkheid niet te wensen overlaat. 'Lieve kinderen, ook het kruis is volgens het plan van God, het kruis dat jullie op de berg hebben opgericht. Ga speciaal deze dagen naar de berg en bidt voor het kruis. De genadegaven zullen overweldigend zijn'.
- 14 Het is opmerkelijk dat Maria's boodschappen in de kerk sinds die tijd onveranderd eindigen met de volgende zin: 'Bedankt dat jullie zijn gekomen'. (Vgl. Blais 1985; Laurentin 1986; Ramet 1985.)
- 15 Deze informatie werd mij verstrekt door een Kroatische Franciscaan, die enige tijd priester in Medjugorje was en tegenwoordig een Kroatische missie in het buitenland leidt.

- 16 Volgens mijn zeer kritische Franciscaanse informant waren zijn medebroeders eigenlijk beducht voor verdere invloedsuitbreiding van de zieners. Met het opzetten van *Emanvel* werd, aldus mijn zegsman, een min of meer vaste staf gecreëerd waardoor de bijeenkomsten buiten de kerk beter zouden kunnen functioneren. Het zal verderop blijken dat deze uitleg niet geheel ongegrond is.
- 17 Er wordt beweerd dat de omstreden gebedsgroep tot op heden (1988) nauwe contacten onderhoudt (ook van financiële aard) met een bekende, wereldwijde rooms-katholieke lekenbeweging, die onder meer zorg draagt voor een geregelde toevoer van pelgrims. Men ziet in elk geval grote aantallen buitenlanders in Medjugorje in shirts met opdrukken van die beweging en met badges op hun kleding.
- 18 Die beweging lijkt onder meer te worden bevestigd door: de recente verbouwing van veel huizen en stallen; de vernieuwing van een aanzienlijk aantal landbouwwerktuigen; de opmerkelijk moderne en niet zelden dure merk-kleding van jongelui en jong-volwassenen. In een ander artikel zal ik uitvoerig ingaan op de economische implicaties van de devotie voor de bevolking van Medjugorje (Bax, te verschijnen in 1990).
- Vgl. Brunner 1986, pp. 66-67. Ik heb geen enkele reden om te vermoeden dat hier sprake is van een bewuste manipulatie van kinderen door de plaatselijke priesters. Trouwens, het opstaan van nieuwe zieners in een gebied dat al enige tijd wordt gekenmerkt door een visionaire cultuur is een niet onbekend gegeven in de antropologische literatuur (vgl. bv. Boniface 1966; Gabriel 1968; Macklin & Crumrine 1973). Dit sluit echter niet uit dat de priesters van Medjugorje in deze nieuwe zieners een bruikbaar instrument meenden te zien voor het oplossen of verminderen van hun beheersingsproblemen.
- Het vermoeden ligt voor de hand dat het hier 'spijtoptanten' betreft. Ik heb daar evenwel niet voldoende aanwijzingen voor. Tegen het einde van 1987 behoorden volgens de paters bijna alle catechisanten van de parochie (ruim 400 kinderen tot 16 jaar) tot de gebedsgroep. Vgl. Blais 1985. De boodschappen worden ook afgedrukt in de tweemaandelijks Nieuwsbrief, een uitgave van het Maria Centrum te Maastricht. Naar verluidt, worden die Mariale boodschappen eerder op de dag ontvangen en doorgesproken met de dienstdoende priester, die ze verwerkt in zijn toespraak in de kerk. Het is opmerkelijk dat deze zieners van de tweede generatie nooit een verschijning ontvangen in de kerk. Volgens sommige Franciscaanse informanten is dit echter een kwestie van tijd - evenals verdere 'kadervorming'. Want het is in de kringen van de geestelijkheid van Medjugorje een publiek geheim (hen naar hun zeggen ingegeven door de Voorzienigheid) dat er op een 'bepaald tijdstip' in totaal vijf nieuwe jonge zieners zullen zijn.

Literatuur

- Bax, Mart, Maria-verschijningen in Medjugorje. Rivaliserende religieuze regimes en staatsontwikkeling in Joegoslavië. *Sociologisch Tijdschrift*, 14 (1987), 2, pp. 195-223
- Bax, Mart, The Madonna of Medjugorje. Religious rivalry and the formation of a devotional movement in Yugoslavia. *Anthropological Quarterly* (te verschijnen in 1989)
- Bax, Mart, Religion and Economic Development in a Yugoslav Pilgrimage Centre (te verschijnen in 1990)
- Beevers, John, *The Sun Her Mantle*. Dublin, 1953
- Blais, Y.M., *500 Messages à vivre*. Montreal, 1985
- Bloys, L., Celle Qui Pleure. In: Petit, J. (Ed.), *Oeuvres*. Paris, 1970, pp. 111-259
- Boniface, E., *Padre Pio de Pietrelcina*. Paris, 1966
- Bouteiller, M., *Médecine Populaire d'Hier et d'Aujourd'hui*. Paris, 1966
- Brunner, Ev., *Medjugorje i Gospa*. Samobar, 1986
- Christian, W.A. Jr., Holy People in Peasant Europe. *Comparative Studies in Society and History*, 15 (1973), pp. 106-114
- Estrade, J.B., *Les apparitions de Lourdes*. Tours, 1899
- Gabriel, Jean, *Présence de la très Sainte Vierge à San Damiano*. Paris, 1968
- Gonzalez, G., *Concepcion. Journal de Conchita*. Paris, 1967
- Guilhot, H., *La vraie Mélanie de la Salette*. Paris, 1973
- Laurentin, R., The Persistence of Popular Piety. In: Greeley, A. & G. Baum (Eds.), *The Persistence of Religion*. New York, 1973, pp. 82-103
- Laurentin, R., *Medjugorje Récit et Messages des Apparitions*. Paris, 1986
- Laurentin, R. & A. Durand, *Pontmain: Histoire authentique, documents*. Paris, 1970
- Macklin, B.J. & N.R. Crumrine, Three North Mexican Folk Saint Movements. *Comparative Studies in Society and History*, 15 (1973), pp. 89-105
- Ramet, Pedro, The Miracle at Medjugorje - A Functional Perspective. *The South Slav Journal*, 8 (1985), pp. 12-20
- Turner, V. & E. Turner, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York, 1978